

Michał Koszela
Uniwersytet Gdański

Początki zakonu Calatrava i jego związki z cystersami w świetle bulli papieża Aleksandra III z 1164 r.

Wprowadzenie

Dzieje zakonów rycerskich od dawna intrygowały badaczy. Prace poświęcone konkretnym zgromadzeniom do dziś cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem czytelników. Z perspektywy tych polskojęzycznych rynek wydawniczy oferuje przede wszystkim pozycje dotyczące historii zakonów rycerskich w Ziemi Świętej¹. Zdecydowanie mniej uwagi poświęca się ich iberyjskim odpowiednikom. Obecność zakonu Calatrava, jednego z najważniejszych hiszpańskich zgromadzeń zakonnych o charakterze militarnym, została odnotowana wyłącznie na kartach prac podejmujących kwestię przejściowego pobytu kalatrawensów w położonej na Pomorzu Gdańskim Tymawie (1227–1233/1234)² oraz w ramach ujęć syntezujących³.

¹ Zob. m.in.: S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 1–3, przeł. J. Schwakopf, Warszawa 1997; H.E. Mayer, *Historia wypraw krzyżowych*, przeł. T. Zatorski, Kraków 2008; T. Asbridge, *Krucjaty. Wojna o Ziemię Świętą*, przeł. N. Rataj, M. Józefowicz, Kraków 2015. Na temat trzech najpopularniejszych zakonów powstałych w Ziemi Świętej zob. np. M. Melville, *Dzieje templariuszy*, przeł. A. Jędrzychowska, Warszawa 1991; M. Haag, *Templariusze. Historia i mity*, przeł. P. Zarawska, Kraków 2017; H.J.A. Sire, *Kawalerowie maltańscy*, przeł. H. Szczerkowska, Warszawa 2000; H. Boockmann, *Zakon krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii*, przeł. R. Traba, Warszawa 1998; K. Militzer, *Historia zakonu krzyżackiego*, przeł. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2007.

² Zob. m.in.: J. Hauziński, *O kalatrawensach nad Bałtykiem raz jeszcze* [w:] *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Wacława Korty (1919–1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 79–87; M. Smoliński, *Kalatrawensi w Tymawie na Pomorzu Gdańskim. Idea sprowadzenia zakonu nad Morze Bałtyckie*, „*Studia z Dziejów Średniowiecza*” 2004, nr 10, s. 205–242; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony rycerskie na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2006, s. 112–117.

³ W ramach krótkich rozdziałów lub podrozdziałów poświęconych zbiorczo losom zakonów rycerskich na Półwyspie Iberyjskim zob. E. Potkowski, *Rycerze w habitach*, Warszawa 1974; *idem*, *Zakony rycerskie*, Warszawa 2005; *Historia krucjat*, ed. J. Riley-Smith, przeł. K. Pachniak, Warszawa 2005; A. Jotischky, *Wyprawy krzyżowe i państwa krzyżowców*, przeł. E. Możejko, Warszawa 2007; D. Seward, *Mnisi wojny. Krótka historia zakonów rycerskich*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2007; J. Riley-Smith, *Krucjaty. Historia*, przeł. J. Ruskowski, Poznań 2008; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa. Zakony rycerskie w średniowieczu*, przeł. J. Nowakowska, Kraków 2020. Na tle innych, polskojęzycznych publikacji, mimo pojawiających się w niektórych partiach tekstu uogólnień i uproszczeń, wyróżnia się praca J.F. O’Callaghana, w której uwzględniono udział kalatrawensów, wraz z pozostałymi hiszpańskimi zakonami rycerskimi, w rekonkwisie: J.F. O’Callaghan, *Rekonkwista. Krucjaty w średniowiecznej Hiszpanii*, przeł. J. Szkudliński, Poznań 2016.

Z tego względu celem niniejszego artykułu jest przeanalizowanie i możliwie jak najbardziej kompleksowe przedstawienie początków zakonu Calatrava. Poprzez sformułowanie „początki” należy rozumieć ustalenie przyczyn i uwarunkowań, które doprowadziły do powstania wspomnianego zgromadzenia oraz ukształtowania się zasad jego funkcjonowania w pierwszych latach istnienia. Punkt wyjścia do ich określenia stanowił tekst bulli papieża Aleksandra III z 25 września 1164 r., zatwierdzającej zakon Calatrava.

Okoliczności powstania zakonu Calatrava

Początki zakonu Calatrava nierozzerwalnie związane są z Rajmundem – pierwszym opatem klasztoru w Fitero i późniejszym świętym Kościoła katolickiego⁴. Dokładna data oraz miejsce narodzin duchownego wraz z informacjami o młodzieńczym okresie jego życia wciąż pozostają owiane mgłą tajemnicy. Najprawdopodobniej pochodził on z miasteczka Saint-Gaudens w diecezji tuluskiej, zaś habit cysterski przywdział w obrębie murów opactwa L'Escaladieu, będącego filią opactwa Morimond⁵. Obecność Rajmunda na kartach historii została odnotowana po raz pierwszy wraz z przybyciem cystersów na Półwysp Iberyjski. W historiografii dość mocno zakorzenił się pogląd sugerujący, że doszło do tego w 1140 r., za pośrednictwem króla Kastylii i Leónu Alfonsa VII, który postanowił przekazać mnichom z klasztoru w L'Escaladieu ziemię w Yerga⁶. Stwierdzenie to zostało jednak podane w wątpliwość przez Serafina Olcoza Yanguasa, zreszczenie próbującego wykazać nieistnienie domniemanego klasztoru w pobliżu szczytu góry Yerga i wskazującego na Niencebas jako właściwą lokalizację pierwszej siedziby cystersów na Półwyspie Iberyjskim⁷. Badacz ten zwrócił również uwagę na złożoność procesu fundacji klasztoru cysterskiego, obejmującego organizację przejściowego ośrodka lub ośrodków monastycznych, w których pobyt poprzedzał przenosiny do klasztoru docelowego. Według niego

⁴ *Księga imion i świętych*, oprac. H. Fros, F. Sowa, t. 5 (R–U), Kraków 2004, s. 22. W opracowaniach oraz źródłach, w zależności od omawianego okresu życia, języka, w jakim została napisana dana publikacja, lub decyzji tłumacza, Rajmund pojawia się jako Rajmund z Fitero, Ramón Sierra, Raimond Saint Gaudens, San Raimundo itp.

⁵ *Ibidem*; I. Eberl, *Cystersi. Historia zakonu europejskiego*, przeł. P. Włodyga, Kraków 2011, s. 67; S. Olcoz Yanguas, *Una posible noticia acerca de Raymond de Saint Gaudens antes de ser el primer abad del primer monasterio cisterciense de la península ibérica*, „Príncipe de Viana” 2012, vol. 73, n. 255, s. 133.

⁶ M. Parisse, J.M. Martin, *Ekspansja Kościoła rzymskiego* [w:] *Ekspansja Kościoła rzymskiego 1054–1274*, red. A. Vauchez, przeł. J.M. Kłoczowski *et al.*, seria: Historia Chrześcijaństwa, t. 5, Warszawa 2001, s. 246. Opactwo L'Escaladieu zlokalizowane było w południowej części Francji – w Górnych Pirenejach, natomiast Niencebas znajdowało się w północnej części Półwyspu Iberyjskiego – na terenie dzisiejszej gminy Alfaro.

⁷ S. Olcoz Yanguas, *El monasterio cisterciense de Fitero, diócesis de Calahorra*, „Kalakorikos” 2011, vol. 16, s. 210; *idem*, *Una posible noticia...*, s. 133; *idem*, *El inexistente monasterio de Yerga y el origen del monasterio de Fitero*, „Príncipe de Viana” 2019, vol. 80, n. 274, s. 771. Autor podkreśla, że w dokumentach z 1141 r. Rajmund z Saint-Gaudens wymieniany jest jako opat klasztoru w Niencebas. Jednocześnie sugeruje on, że fundację cysterskiego klasztoru na Półwyspie Iberyjskim musiały poprzedzać liczne spotkania i negocjacje mnichów wspomnianego zakonu z przedstawicielami lokalnej władzy świeckiej i duchowej, w związku z czym przypuszczalnie Rajmund mógł pojawić się na terytorium położonym na południe od Pirenejów o 5 lat wcześniej, niż zakłada się obecnie: *idem*, *Una posible noticia...*, s. 137.

w Niencebas mieściła się tymczasowa siedziba zakonników przed finalną przeprowadzką do klasztoru w Fitero⁸, którą datuje się na rok 1152⁹.

Proporcjonalnie do wzrostu liczby opactw cysterskich na Półwyspie Iberyjskim¹⁰, w skali lokalnej, rosły również wpływy i znaczenie poszczególnych przedstawicieli zakonu. Wiele wskazuje na aktywny udział Rajmunda z Fitero w negocjacjach zakończonych zawarciem traktatu w Tudején w styczniu 1151 r. i późniejszego porozumienia z Léridy w maju 1157 r.¹¹ Opat uczestniczył w rozmowach zapewne w charakterze niezależnego mediatora, zainteresowanego jak najszybszym unormowaniem stosunków pomiędzy władcami chrześcijańskimi. Dobrze świadczy to o jego zdolnościach dyplomatycznych. Jednocześnie działania podjęte przez Rajmunda poza murami opactwa przyniosły cystersom wymierne korzyści w postaci m.in. darowizny zamku w Tudején z 1157 r. na rzecz klasztoru w Fitero¹². W konsekwencji mnisi zostali zobowiązani do obrony wspomnianego zamku, co z kolei mogło stanowić precedens dla przyszłorocznej wyprawy do Calatravy, ponieważ wyjście poza sferę dyplomatyczną nie spotkało się najprawdopodobniej z krytyką ze strony kapituły generalnej¹³.

W licznych syntezach poświęconych zakonowi rycerskim, w przypadku uwag dotyczących powierzenia mnichom z Fitero obrony zamku Calatrava i początków zakonu znanego pod tą samą nazwą, powtarza się sekwencja, w ramach której szczególnie mocno nacisk kładziony jest na zbliżone elementy. Są to odpowiednio: zagrożenie ze strony Almohadów, opuszczenie Calatravy przez templariuszy, inicjatywa podjęta przez Rajmunda z Fitero i Diego Velázqueza, przygotowania do obrony twierdzy¹⁴.

⁸ S. Olcoz Yanguas, *El monasterio cisterciense...*, s. 212. Więcej na temat przebiegu procesu fundowania opactw cysterskich zob. J. Zawadzka, *Proces fundowania opactw cysterskich w XII i XIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1958, t. 7, nr 2, s. 121–150; A.M. Wyrwa, *Zasady fundacji opactw cysterskich* [w:] *idem, Cisterciana. Studia z dziejów i kultury Zakonu Cysterskiego*, seria: Cistercium Mater Nostra. Studia et Documenta, t. 4, Kraków–Poznań 2017, s. 97–115.

⁹ M. Parisse, J.M. Martin, *Ekspansja Kościoła rzymskiego...*, s. 246.

¹⁰ Do 1157 r. powstało dziewięć opactw podlegających pramacierzy w Morimond i siedem opactw podległych Cîteaux; *ibidem*. Więcej na temat rozprzestrzeniania się zakonu w XII i XIII w. zob. A.M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie zachodniej i na ziemiach polskich* [w:] *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992, s. 25–54; I. Eberl, *Cystersi...*, s. 42–73.

¹¹ Podpisanie wzmiankowanych traktatów, przypieczętowanych małżeństwami krewnych układających się władców, przyczyniło się do przejściowej stabilizacji sytuacji w regionie i polepszenia stosunków króla Kastylii i Leónu Alfonsa z królem Nawarry Sanchem VI oraz hrabią Barcelony i księciem Aragonii Rajmundem Berengarem IV. Przypuszczalnie Rajmund z Fitero mógł uczestniczyć również w rozmowach prowadzących do zawarcia wcześniejszego porozumienia z Carrión de los Condes: S. Olcoz Yanguas, *El monasterio cisterciense...*, s. 217; J.F. O’Callaghan, *Rekonkwista. Krucjaty w średniowiecznej...*, s. 88.

¹² S. Olcoz Yanguas, *El monasterio cisterciense...*, s. 213, 217.

¹³ *Ibidem*, s. 213, 217–218.

¹⁴ W przedstawiony schemat wpisują się m.in.: E. Potkowski, *Rycerze w habitach...*, s. 210–211; *idem, Zakony rycerskie...*, s. 127–128; D. Seward, *Mnisi wojny...*, s. 122–123; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 62–63. Pozostałe elementy wymieniane w opracowaniach ogólnych dotyczą relacji kalatrawensów z cystersami i papieżem, w związku z czym zostaną omówione w kolejnych częściach artykułu.

W latach 40. XII w. kosztem Almorawidów coraz większe wpływy i terytoria w mużmańskiej części Półwyspu Iberyjskiego zaczęli zyskiwać Almohadzi¹⁵. Na tle konkurentów wyróżniała ich gorliwość religijna granicząca z fanatyzmem, który objawiał się nie tylko w prześladowaniach chrześcijan i Żydów, ale także wyznawców islamu odmienne interpretujących nauki Mahometa¹⁶. Determinacji trudno jednak odmówić również władcom chrześcijańskim. Między innymi Alfonsowi VII udało się zająć ważną ze strategicznego punktu widzenia twierdzę Calatrava (przekazaną w 1147 r. templariuszom wraz z obowiązkiem jej obrony) oraz przejściowo kilka innych miast z Andújar na czele¹⁷. Jego śmierć w sierpniu 1157 r. i w rezultacie rozpad Królestwa Kastylii i Leónu zmieniły układ sił na niekorzyść chrześcijan¹⁸, wpływając na destabilizację polityczną w regionie i zwiększając prawdopodobieństwo dalszej, skutecznej ekspansji Almohadów. W zaistniałych okolicznościach templariusze, przekonani, że nie sprostają zbrojnym oddziałom mużmańskim, mieli poinformować następcę Alfonsa VII na kastylijskim tronie, Sancha III Upragnionego (1157–1158), o braku wystarczających sił do utrzymania kontroli nad twierdzą Calatrava i poprosić go o zwolnienie z obowiązku jej obrony¹⁹. Szczęśliwie dla młodego monarchy z inicjatywą udzielenia wsparcia zagrożonemu miastu wystąpił Rajmund z Fitero²⁰. Większość historyków podkreśla, że wpływ na podjęcie tej decyzji miał towarzyszący opatowi Diego Velázquez – również zakonnik cysterski, dawny wojskowy²¹. Mając na względzie wzmiankowany powyżej przypadek Tudején, nie należy zapominać

¹⁵ J.F. O’Callaghan, *Rekonkwista. Krucjaty w średniowiecznej...*, s. 89.

¹⁶ J.F. O’Callaghan, *The Affiliation of the Order of Calatrava with the Order of Citeaux*, „Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis” 1959, vol. 15, s. 179.

¹⁷ *Ibidem*; *idem*, *Rekonkwista. Krucjaty w średniowiecznej...*, s. 89–90; D. Seward, *Mnisi wojny...*, s. 122; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 62. Na temat Królestwa Kastylii i Leónu za rządów Alfonsa VII zob. B.F. Reilly, *The Kingdom of León-Castilla Under King Alfonso VII, 1126–1157*, Philadelphia 2017.

¹⁸ Najstarszy syn Alfonsa VII – Sancho III – objął władzę w Kastylii, natomiast młodszy – Ferdynand II – w Królestwie Leónu. Wzajemna niechęć i osobiste ambicje młodych monarchów szybko przekreśliły szansę na skuteczną współpracę; J.F. O’Callaghan, *Rekonkwista. Krucjaty w średniowiecznej...*, s. 90, 93.

¹⁹ S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights. The Military Orders in Castile, 1150–1330*, New York 2015, s. 46; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 62. Opuszczenie Calatravy przez templariuszy do dziś budzi liczne kontrowersje wśród badaczy. Niektórzy z nich pogłoskę o planowanej ofensywie Almohadów postrzegają jako pretekst i rzeczywistej przyczyny odejścia zakonników upatrują w działaniach inicjowanych przez monarchę kastylijskiego, zob. S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 46, 50.

²⁰ Według literatury przedmiotu o niebezpieczeństwie grożącym Calatravie opat dowiedział się w trakcie swojego pobytu w Toledo, gdzie pojawił się w związku z interesami zakonu cystersów. Tam też miało dojść do spotkania opata z królem; J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 180–181; D. Seward, *Mnisi wojny...*, s. 122; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 62. Uwzględniając zdolności dyplomatyczne Rajmunda i co najmniej poprawne relacje łączące go dawniej z Alfonsem VII, można przypuszczać, że dzięki wizycie w Kastylii opat z Fitero pragnął przekonać się, jaki kurs polityczny przyjmą synowie wspomnianego władcy, i w konsekwencji, jak ich wybory wpłyną na położenie cystersów. W nowszych pracach pojawiają się jednak wątpliwości, czy do spotkania Rajmunda z Sanchem III rzeczywiście doszło w Toledo; S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 46.

²¹ Niektórzy badacze akcentują ponadto, że Diego, będąc osobą szlachetnie urodzoną, wychowywał się na dworze Alfonsa VII wspólnie z jego synem Sanchem, z którym połączyły go więzy przyjaźni; J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 181; D. Seward, *Mnisi wojny...*, s. 122.

także o sile oddziaływania, głoszonej przez Bernarda z Clairvaux idei rycerza-zakonnika, której odbicie można dostrzec w działaniach opata z Fitero²².

Władca Kastylii Sancho III zgodził się na rozwiązanie zaproponowane przez Rajmunda i w styczniu 1158 r. przekazał miasto Calatrava razem z obowiązkiem jego obrony „Zgromadzeniu Cystersów i Rajmundowi wraz z wszystkimi jego braćmi”²³. Sformułowanie użyte w odniesieniu do odbiorców darowizny jest równoznaczne z przekreśleniem możliwości usankcjonowania (na ten moment) nowej, cieszącej się częściową autonomią organizacji i sugeruje zarazem, że przynajmniej w początkowej fazie całego przedsięwzięcia zostało ono umiejscowione bliżej koncepcji mużułmańskiego ribatu niż chrześcijańskiego zakonu rycerskiego na kształt templariuszy czy joannitów²⁴.

Uzyskawszy akceptację króla Kastylii, Rajmund wraz z pozostałymi mnichami z Fitero (z wyjątkiem osób chorych i starszych), zwierzętami gospodarskimi i wszelkimi ruchomościami przeniósł się do Calatravy. Inicjatywa cysterskich zakonników spotkała się z poparciem arcybiskupa Toledo Jana, który zapowiedział udzielenie wsparcia i odpuszczenie grzechów każdemu, kto zdecyduje się dołączyć do szeregów obrońców twierdzy²⁵. Dokładna liczba uczestników wyprawy do Calatravy jest trudna do ustalenia. Najstarsza zachowana wzmianka na ten temat pochodzi z XIII-wiecznej *Historia de Rebus Hispanie sive Historia Gothica*, w której mowa o blisko 20 tys. śmiałków²⁶. Zapewne w ślad za arcybiskupem Toledo Rodrigo Jiménezem de Radą powyższe dane przytacza również XVII-wieczny autor – Miguel Ramón Zapater²⁷. Mając na uwadze średniowieczną skłonność do wyolbrzymiania liczb, należy podejść do tych szacunków z dużą dozą ostrożności. Niezależnie od nich wydaje się, że siły zgromadzone pod przewodnictwem

²² Bernard z Clairvaux zmarł 20 sierpnia 1153 r.; S. Kiełtyka, *Święty Bernard z Clairvaux*, Kraków 1983, s. 425. Nowszy rys biograficzny św. Bernarda z Clairvaux zob. P. Aubé, *Św. Bernard z Clairvaux*, przeł. Ł. Maślanka, Warszawa 2019. Mimo śmierci jej twórcy idea łączenia ślubów ubóstwa, czystości, posłuszeństwa i odprawiania nabożeństw z zobowiązaniem nieustannej walki z niewiernymi zyskiwała wciąż nowych zwolenników oraz przeciwników, stając się zarzewiem długotrwałych dyskusji; J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 173; J. Kwosek, *Idea rycerza-zakonnika i jej uzasadnienie w ujęciu św. Bernarda z Clairvaux* [w:] *Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje*, t. 1: *W kręgu średniowiecza*, red. T. Banaś-Korniak, B. Stuchlik-Surowiak, Katowice 2017, s. 28–29.

²³ *Documentos para el estudio de la Orden de Calatrava en la Meseta meridional Castellana (1102–1302)*, Cuadernos de Historia Medieval Secc. Colecciones Documentales, Madrid 1999, vol. 2, no. 1, s. 30; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 62.

²⁴ Ribat stanowił formę ufortyfikowanego klasztoru mużułmańskiego zlokalizowanego w pobliżu chrześcijańskiej granicy. Jego mieszkańcy łączyli odpieranie ataków chrześcijan z praktykami religijnymi o ascetycznym charakterze. W badania nad podobieństwami i różnicami ribatów względem chrześcijańskich zakonów rycerskich zaangażowali się m.in. J.O. Asín, M. Asín Palacios czy A. Castro, za: J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 177–178.

²⁵ *Ibidem*, s. 182; S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 46.

²⁶ R. Jiménez de Rada, *Historia de Rebus Hispanie sive Historia Gothica*, ed. J. Fernández Valverde [w:] *Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis*, vol. 72, Turnhout 1987, s. 234–236, za: N. Morton, *The Medieval Military Orders, 1120–1314*, London 2013, s. 153–154.

²⁷ M.R. Zapater, *Cister militante en la campaña de la Iglesia contra la sarracena furia. Historia general de las ilustrísimas, ínclitas y nobilísimas caballerías del Tempo de Salomón, Calatrava, Alcántara, Avis, Montesa y Cristo*, Zaragoza 1662, s. 143.

Rajmunda z Fitero musiały być znaczne²⁸, z pewnością zaś zróżnicowane. Z Fitero wraz z mnichami, którzy przyjęli już święcenia kapłańskie lub zamierzali uczynić to w niedalekiej przyszłości, przybyli także konwersi, stanowiący obok wyświęconych zakonników niejako odrębną część wspólnoty klasztornej²⁹. Szeregi obrońców Calatravy uzupełnili ponadto ochotnicy z kręgu rycerstwa³⁰, którzy odpowiedzieli na wezwanie arcybiskupa Toledo Jana, a także najprawdopodobniej członkowie lokalnych stowarzyszeń o charakterze militarnym³¹. Tym samym, patrząc całościowo, wydaje się, iż zaplecze osobowe kształtującego się zakonu rycerskiego Calatrava stanowili w znacznej mierze „nowicjusze w aspekcie życia zakonnego”³².

Z perspektywy władcy Kastylii, Sancha III Upragnionego, kwestią priorytetową stała się możliwie jak najszybsza konsolidacja wspomnianej wyżej grupy w celu zwiększenia jej wartości militarnej i w efekcie – szans na odparcie sił muzułmańskich³³. Proces ten znajduje swoje odzwierciedlenie w dokumentach. O ile bowiem w przypadku darowizny Calatravy ze stycznia 1158 r. wymienieni zostali cystersi oraz klasztor w Fitero³⁴, o tyle nie ma o nich wzmianki w wydanym zaledwie miesiąc później piśmie poświadczającym

²⁸ J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 182–183.

²⁹ S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 47. Wprowadzona w Cîteaux instytucja braci konwersów miała ułatwić mnichom prowadzenie życia w zgodzie z przyjętą regułą. Konwersi pozbawieni byli możliwości osiągnięcia statusu pełnych mnichów. Z uwagi na skromniejszy zakres obowiązków liturgicznych i wykonywane przez nich prace często określano ich „braćmi klasztornymi drugiej klasy” lub „robotnikami przebranymi za mnichów”. Próba stworzenia wspólnej przestrzeni dla pełnoprawnych mnichów i konwersów (postrzeganych zarówno jako zakonnicy, jak i świeccy) stanowiła spore wyzwanie, zob. *Poznać cystersów. Studia i dokumenty*, oprac. P. Chojnacki, K. Jankosz, M. Starzyński, Kraków 2011, s. 22; I. Eberl, *Cystersi...*, s. 120–122. Przypuszczalnie przyznanie konwersom określonego statusu i uznanie ich za stały element organizmu klasztornego można postrzegać jako powolne otwieranie się konwentu na wpływy świeckie, co w przyszłości miało zaowocować próbami umiejscowienia zakonu rycerskiego z Calatravy w ramach struktur cysterskich.

³⁰ Między innymi z obszaru Nawarry, zob. D. Seward, *Mnisi wojny...*, s. 122.

³¹ Przed założeniem hiszpańskich zakonów rycerskich działały już na terenie Półwyspu Iberyjskiego niewielkie bractwa, do których z reguły należeli przedstawiciele niższych warstw społecznych, łączące wybrane elementy religijne z misją zbrojnej obrony chrześcijaństwa. *Ibidem*, s. 119. Na temat początków i rozwoju miejskiej służby wojskowej na terenie Kastylii zob. J.F. Powers, *The Origins and Development of Municipal Military Service in the Leonese and Castilian Reconquest, 800–1250*, „*Traditio*” 1970, vol. 26, s. 91–111.

³² J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 183. Po zatwierdzeniu zakonu Calatrava przez papieża Aleksandra III, a może nawet bezpośrednio przed nim, musiało dojść do zapożyczenia i adaptacji cysterskich zasad realizacji nowicjatu, jako że, zgodnie ze statutem kapituły generalnej z końca XII w., w przypadku odbycia rocznej służby w zakonie Calatrava możliwe było przyjęcie do zakonu Cîteaux bez dodatkowego, odrębnego okresu próby. Zob. J.F. O’Callaghan, *The Affiliation of the Order of Calatrava with the Order of Cîteaux* (dalej: *The Affiliation II*), „*Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*” 1960, vol. 16, s. 13. Przekrojowo zagadnienie nowicjatu w zakonach rycerskich w XII i XIII w. omawia: A. Forey, *Novitate and Instruction in the Military Orders during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, „*Speculum*” 1986, vol. 61, no. 1, s. 1–17. Ten sam autor porusza kwestię rekrutacji do zakonów rycerskich nowych członków, zob. *idem*, *Recruitment to the Military Orders (twelfth to mid-fourteenth centuries)*, „*Viator*” 1986, no. 17, s. 139–171.

³³ Niewykluczone, że dążenia te były podyktowane jedynie potrzebą chwili (zagrożenie ze strony Almohadów) i pierwotnie nie myślano o utworzeniu stałej organizacji w postaci nowego, rodzimego zakonu rycerskiego. Zob. A. Forey, *The Military Orders from the Twelfth to the Early Fourteenth Centuries*, Toronto 1992, s. 27.

³⁴ *Documentos...*, no. 1, s. 30.

nadanie wioski Cirugares – jako podmiot występują wyłącznie bracia zakonnicy mieszkający w Calatravie³⁵. Przy założeniu, że działania te były pochodną próby pełnego uzależnienia powstałego zgromadzenia od Korony Kastylii, zaś Rajmund z Fitero nie konsultował kolejnych podejmowanych przez siebie kroków z przełożonymi, tarcia na linii Calatrava – L'Escaladieu jawią się jako bardzo prawdopodobne. Rzekomo miało nawet dojść do protestu opata L'Escaladieu, uważającego przenosiny do Calatravy, dokonane bez jego zgody, za pogwałcenie zwyczajów Cîteaux, w związku z czym konieczne były mediacje z udziałem króla Kastylii, władcy Francji Ludwika VII i księcia Burgundii³⁶. Na potwierdzenie owego zajścia, jak i przedstawionej wyżej tezy, brakuje jednak niezbitych dowodów. Równie dobrze kapituła generalna cystersów mogła wyrazić aprobatę dla utworzenia nowego zakonu rycerskiego³⁷. Właściwą ocenę sytuacji oraz wyciągnięcie wniosków na temat dalekosiężnych planów Sancha III względem grupy zgromadzonej w obrębie murów Calatravy komplikuje dodatkowo niespodziewana śmierć tego władcy w sierpniu 1158 r.³⁸

Jeszcze większe trudności sprawia badaczom dziejów zakonu Calatrava ustalenie dalszego biegu wydarzeń. W akcie potwierdzającym nadanie Calatravy, wystawionym w imieniu spadkobiercy kastylijskiego tronu, Alfonsa VIII (1158–1214)³⁹, jako odbiorców darowizny ponownie wymieniono zakon cystersów i opata Fitero Rajmunda⁴⁰, co sugeruje, że doszło do unormowania stosunków pomiędzy cystersami a kalatrawensami i Koroną Kastylii, zaś sam Rajmund, przynajmniej przejściowo, wciąż pełnił funkcję przywódcy zgromadzenia z Calatravy. Nie wiadomo jednak, jak długo utrzymane zostało *status quo*⁴¹. W literaturze przedmiotu występują liczne rozbieżności dotyczące

³⁵ *Documentos...*, no. 2, s. 30; S. Olcoz Yanguas, *El monasterio cisterciense...*, s. 219. Wieś Cirugares położona była w okręgu Toledo, na południe od rzeki Tag, na szlaku wiodącym z Calatravy do Fitero, co miało znaczenie strategiczne; S. Olcoz Yanguas, *El monasterio cisterciense...*, s. 219. W marcu 1158 r. na rzecz braci z Calatravy przekazana została również wioska Ciruelos. W formie rekompensaty za odstąpienie jej połowy Sancho III przekazał *almojarife* Bon Iudzie pięć jugad ziemi w Azaña; *Documentos...*, no. 3, s. 31. *Almojarife* – urzędnik królewski lub minister, który odpowiadał za pobieranie dochodów i ceł królewskich; dochody z tego tytułu przechowywał jako skarbnik; *almojarife* [hasło w:] *Diccionario de la lengua española*, <https://dle.rae.es/almojarife?m=form> [dostęp: 8.12.2022]. *Yugada* – miara rolna odpowiadająca nieco ponad 32 hektarom; jej nazwa pochodzi od ilości ziemi, którą mogła obrobić w ciągu dnia para wołów; *yugada* [hasło w:] *Diccionario de la lengua española*, <https://dle.rae.es/yugada> [dostęp: 8.12.2022]. System mierzenia ziemi uprawnej ilością pracy ludzkiej wywodzi się ze starożytnego Rzymu i w niektórych częściach Europy przetrwał niemalże do wybuchu rewolucji francuskiej, zob. W. Kula, *Miary i ludzie*, Warszawa 2004, s. 39–40.

³⁶ J.F. O'Callaghan, *The Affiliation...*, s. 184.

³⁷ Nie wiadomo, czy starania o akceptację ze strony cysterskiej kapituły generalnej zostały w ogóle podjęte w latach 1158–1164. *Ibidem*, s. 184–186.

³⁸ B.F. Reilly, *The Medieval Spains*, Cambridge 1993, s. 132.

³⁹ W momencie śmierci ojca Alfons VIII miał zaledwie 2 lata, w związku z czym walkę o wpływy prędko rozpoczęły kastylijskie rody Lara i Castro. *Ibidem*.

⁴⁰ *Documentos...*, no. 4, s. 31; akt potwierdzający darowiznę Calatravy wydano między wrześniem 1158 a 1161 r.

⁴¹ Według jednej z hipotez w 1159 r. miało dojść do przejściowego opuszczenia Calatravy i powrotu do miasta pod wodzą nowego opata – Rudolfa. Zgodnie z inną jeszcze za życia Rajmunda mnisi mieli przenieść się do Ciruelos, pozostawiając Calatravę w rękach świeckiej części zgromadzenia; S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 48. Niezależnie od nich finalnie misja obrony Calatravy zakończyła się sukcesem.

dokładnej daty śmierci opata Rajmunda⁴², która przypuszczalnie stała się katalizatorem dalszych przemian strukturalnych bractwa z Calatravy. Zgodnie z koncepcją wysuniętą przez Francisco de Radesa y Andradę, XVII-wiecznego historyka zakonu Calatrava, miało wówczas dojść do sporu o sukcesję po Rajmundzie, w wyniku którego mnisi dokonali wyboru opata, zaś rycerska część bractwa – mistrza⁴³. Biorąc pod uwagę okoliczności, w jakich została podjęta próba konsolidacji obrońców Calatravy, oraz krótkotrwałość samego procesu, tarcia pomiędzy świecką a duchowną częścią zgromadzenia jawią się jako nieuniknione⁴⁴. W myśl przedstawionego wyżej scenariusza wydarzeń konflikt zakończył się rozłamem. Mnisi opuścili mury Calatravy i udali się do Ciruelos⁴⁵, natomiast bracia-rycerze, w obliczu zagrożenia zerwania związków z Cîteaux, rozpoczęli starania o zredefiniowanie modelu zależności i uznanie zmian, które zaszły, przez kapitułę generalną cystersów⁴⁶. Działania te zakończyły się sukcesem. Kapituła zgodziła się na włączenie militarnego zgromadzenia z Calatravy w struktury cysterskie i w datowanej na 14 września 1164 r. *forma vivendi* określiła ich mianem *fratres* (bracia). Jak zaznaczono, nie są familiarzami (domownikami/sługami), lecz prawdziwie braćmi⁴⁷. W wydanej 25 września 1164 r. bulli papież Aleksander III (1159–1181) zaaprobował wspomniane powyżej ustalenia i formalnie zatwierdził rycerski zakon Calatrava⁴⁸. Przy założeniu, że od momentu ogłoszenia *forma vivendi* do chwili sporządzenia papieskiej bulli minęły niespełna dwa tygodnie⁴⁹, świadczyłyby to o wystąpieniu okoliczności skłaniających układające się strony do jak najszybszego osiągnięcia pełnego porozumienia⁵⁰.

⁴² Większość autorów, podobnie jak J.F. O’Callaghan, podaje, że do śmierci Rajmunda doszło między 1161 a 1164 r.; J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 186. Niektórzy z nich zdecydowali się jednak na wskazanie jednego, konkretnego roku, m.in. 1161: *Medieval Iberia. An Encyclopedia*, ed. E.M. Gerli, London–New York 2013, s. 694; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 63; 1163: J. Hauziński, *O kalatrawensach...*, s. 81.

⁴³ F. de Rades y Andrada, *Chronica de las tres Ordenes y Cavallerias de Santiago, Calatrava y Alcántara*, Toledo 1572, k. 8 v; J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 187.

⁴⁴ C. de Ayala Martínez, *Las órdenes militares hispánicas en la Edad Media (siglos XII–XV)*, Madrid 2007, s. 77.

⁴⁵ Wieś położona nad brzegiem Tagu, przypuszczalnie w pobliżu Toledo; *Documentos...*, no. 44, s. 47.

⁴⁶ J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 187; S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 48. Niewykluczone jednak, że do nieporozumień doszło jeszcze za życia Rajmunda.

⁴⁷ „[...] non ut familiares, sed ut vere Fratres gratanter annuimus” – *Bullarium Ordinis Militiae de Calatrava* (dalej: *Bullarium OMC*), eds. I.J. Ortega et Cotes, J.F. Álvarez de Baquedano, P. de Ortega Zuñiga y Aranda, A. Marín, Madrid 1761, s. 3–4; S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 48. Użycie terminu „fratres”, w wydanej przez kapitułę generalną krótkiej regule, można interpretować jako nadanie wspólnocie z Calatravy statusu kanonicznego na równi z pełnoprawnymi mnichami cysterskimi. Mając na uwadze, że w jej skład, po odejściu grupy zakonników do Ciruelos, przypuszczalnie wchodził przede wszystkim świeccy wojskowi i konwersi, określenie „fratres” w tym kontekście zyskuje wymiar symboliczny.

⁴⁸ *Bullarium OMC...*, s. 5.

⁴⁹ Jako że papież rezydował wówczas we francuskim Sens, teoretycznie był w stanie w tak krótkim odstępie czasu zapoznać się z postanowieniami kapituły. Niewykluczone jednak, że redaktorzy *Bullarium* błędnie przypisali datę i w rzeczywistości wiążące decyzje zostały podjęte przez kapitułę cysterską jeszcze w 1163 r. Rozważania wokół datacji przytoczone za: J.F. O’Callaghan, *The Affiliation...*, s. 188–189; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 63.

⁵⁰ Warto rozważyć dwa warianty: 1) warunki porozumienia zostały uznane za korzystne przez każdą z trzech układających się stron (kalatrawensi, cystersi, papieństwo), w związku z czym dążono bezzwłocznie do usank-

W nawiązaniu do powyższych rozważań, a przed przejściem do analizy tekstu bulli, aby lepiej zrozumieć przyczyny jej wydania, warto przyjrzeć się w szerszym kontekście położeniu papieżstwa i działaniom podejmowanym przez nie za pontyfikatu Aleksandra III. Równoczesny wybór na papieża, doskonale orientującego się w zawiłościach prawa kanonicznego, papieskiego kanclerza Rolanda Bandinellego (jako Aleksandra III) oraz, cieszącego się cesarskim poparciem kardynała-prezbitera kościoła św. Cecylii, Okawiana Monticellego (jako Wiktora IV) 7 września 1159 r. rozpoczął trwającą 22 lata schizmę w Kościele⁵¹. W tym okresie apogeum osiągnął pogłębiający się już za Hadriana IV (1154–1159) konflikt między cesarzem Fryderykiem I (1155–1190) a papieżstwem⁵². Osią sporu pozostawała kwestia wyjaśnienia pochodzenia władzy cesarskiej – rozpatrywano dwie koncepcje, zgodnie z którymi próbowano wykazać, iż cesarz dysponował władzą otrzymaną bezpośrednio od Boga lub przekazaną za pośrednictwem papieża⁵³. Wobec śmierci antypapieża Wiktora IV w kwietniu 1164 r.⁵⁴, w momencie wystawienia bulli zatwierdzającej zakon Calatrava, przejściową przewagę w papiesko-cesarskim konflikcie uzyskał Aleksander III⁵⁵. Mimo że przebieg konfliktu z cesarzem i rozwój wydarzeń w Ziemi Świętej miały dla niego priorytetowe znaczenie, nie oznacza to, iż w orbicie jego zainteresowań nie znajdowała się także Hiszpania⁵⁶. W konsekwencji reformy gregoriańskiej i osiągnięcia kulturowej jedności Kościoła zachodniego doszło do ukształtowania się na nowo jego relacji z ludem chrześcijańskim⁵⁷. Za sprawą rekonkwisty i organizacji wypraw krzyżowych do Ziemi Świętej kolejni papieże stali się duchowymi przywódcami

cjonowania układu; 2) niewykluczone, że papieżstwo w przeciągających się negocjacjach dostrzegало groźbę wystąpienia lub odnowienia się tendencji separatystycznych w obrębie zgromadzenia z Calatravy i potencjalnie zbyt silnego uzależnienia od świeckich władców. Pozbawienie Stolicy Apostolskiej przynajmniej formalnej kontroli nad poczynaniami kształtującej się organizacji, w kontekście prowadzenia na Półwyspie Iberyjskim na większą skalę działań militarnych wymierzonych przeciwko siłom muzułmańskim, należałoby z kolei rozpatrywać jako polityczne i wizerunkowe niepowodzenie papieżstwa.

⁵¹ A. Paravicini Bagliani, *Kościół rzymski od I soboru laterańskiego do końca XII wieku* [w:] *Ekspansja Kościoła rzymskiego 1054–1274...*, s. 159; W.H. Carroll, *Złota epoka chrześcijaństwa*, przeł. J. Morka, seria: Historia Chrześcijaństwa, t. 3, Wrocław 2010, s. 93; A. Wielomski, *Teokracja papieska 1073–1378. Myśl polityczna papieży, papalistów i ich przeciwników*, Warszawa 2011, s. 182; C. Morris, *Monarchia papieska. Dzieje Kościoła zachodniego w latach 1050–1250*, przeł. A. Bugaj, Kęty 2015, s. 325. Uogólniając, wybory z września 1159 r. stanowiły kluczowy element w walce stronnictwa cesarskiego z papieskim, z której, w świetle prawa, zwycięskie wyszło to ostatnie (na Rolanda Bandinellego głos oddało 14 na 20 kardynałów); B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 3: *Złoty okres średniowiecza chrześcijańskiego*, Lublin 2001, s. 33.

⁵² A. Paravicini Bagliani, *Kościół rzymski...*, s. 199.

⁵³ *Ibidem*, s. 199–200.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 159.

⁵⁵ C. Morris, *Monarchia papieska...*, s. 328–329. Przez większość swego długiego pontyfikatu Aleksander III wraz z sojusznikami (przede wszystkim królem Francji Ludwikiem VII) rywalizował z cesarzem Fryderykiem Barbarossą i władającym Anglią Henrykiem II oraz ich poplecznikami. Łącznie Aleksander III musiał stawić czoła aż trzem antypapieżom. A. Paravicini Bagliani, *Kościół rzymski...*, s. 159; W.H. Carroll, *Złota epoka chrześcijaństwa...*, s. 122.

⁵⁶ W.H. Carroll, *Złota epoka chrześcijaństwa...*, s. 125.

⁵⁷ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 3..., s. 12; R. Bartlett, *Tworzenie Europy. Podbój, kolonizacja i przemiany kulturowe 950–1350*, przeł. G. Waługa, Poznań 2003, s. 373.

rycerstwa nieomal całej chrześcijańskiej Europy, zjednoczonego w walce przeciwko siłom muzułmańskim⁵⁸. Przyczyniło się to do terytorialnego rozwoju Państwa Kościelnego i wzrostu politycznego znaczenia papieżstwa⁵⁹. Chcąc utrzymać ten status, konieczne było dalsze kontrolowanie przez Stolicę Apostolską sytuacji na Półwyspie Iberyjskim, pozostającym istotnym bastionem chrześcijaństwa.

Bulla zatwierdzająca zakon Calatrava z 1164 r.

Analizując treść bulli, zatwierdzającej zakon Calatrava, warto na wstępie zwrócić uwagę na bardzo ogólny charakter wzmianki o związku kalatrawensów z cystersami⁶⁰. Zdawkowe zapewnienia o jego trwałości uniemożliwiały precyzyjne określenie zasad koegzystencji i w konsekwencji prowadziły w kolejnych dziesięcioleciach do serii wzajemnych nieporozumień. Brak użycia sformułowania *pater Abbas* (ojciec opat) w odniesieniu do opata L'Escaladiu, któremu powierzono kontrolę nad przestrzeganiem przez braci z Calatravy reguły życia zakonnego, stanowił punkt wyjścia do rozluźnienia więzi⁶¹. Ponadto w analizowanym dokumencie wyraźnie podkreślono istniejące pomiędzy zakonami odrębności. W przypadku wyrażenia przez jednego z braci chęci zmiany przynależności zakonnej, tj. porzucenia habitu przewidzianego dla mnichów z Calatravy na rzecz habitu cysterskiego lub na odwrót⁶², zabroniona była samowolna realizacja inicjatywy, bez uprzedniego uzyskania indywidualnej zgody przełożonego – odpowiednio mistrza lub opata⁶³. Nie przekreślono co prawda możliwości pobytu na określonym terytorium przedstawicieli zarówno jednego, jak i drugiego zakonu, lecz jednocześnie wyraźnie je ograniczono. W razie przybycia braci z Calatravy do jednego spośród opactw cysterskich przewidziano dla nich pomieszczenia gościnne położone poza murami klasztoru⁶⁴. Brak wstępu na teren klauzury tłumaczono rzekomo niewystarczającą znajomością tradycji

⁵⁸ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 3..., s. 12. Poprzez wyrażenie „za sprawą rekonkwisty” należy w tym kontekście rozumieć zmianę sposobu postrzegania chrześcijańsko-muzułmańskich walk prowadzonych na terenie Półwyspu Iberyjskiego i ich sakralizację, zob. J.F. O’Callaghan, *Rekonkwista. Krucjaty w średniowiecznej...*, s. 15–16, 39–46.

⁵⁹ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 3..., s. 12.

⁶⁰ „Alexander Episcopus, Servus Servorum Dei. Dilectis filiis Garciae, Magistro, (&) Fratribus de Calatrava, tam praesentibus, quam futuris, secundum Ordinem Cisterciensium Fratrum viventibus in perpetuum” – *Bullarium OMC...*, s. 5.

⁶¹ S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 48.

⁶² Na marginesie bardzo do siebie zbliżonych wyglądem. Więcej na temat ubioru w jednym z kolejnych akapitów.

⁶³ „Insuper statutum est, ut nulli Cisterciensium Ordinis liceat, quemcumque fratrum vestrorum recipere, absque assensu vestro, sed (&) vos erga fratres illorum eadem lege tenebimini” – *Bullarium OMC...*, s. 5–6; J.F. O’Callaghan sugeruje, iż nie wszyscy cystersi mogli uzyskać zgodę opata na wstąpienie do zakonu Calatrava. Niewykluczone bowiem, że taka możliwość, w przeciwieństwie do mnichów chórowych, przysługiwała jedynie konwersom, zob. J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 11–12.

⁶⁴ „Cum autem ad aliquam Abbatiam Ordinis Cisterciensium veneritis, quoniam consuetudinem illorum minus novistis; non in conventu, sed in hospitijis honestè, (&) charitatè, (&) quantò familiarius fieri poterit recipiemini” – *Bullarium OMC...*, s. 6.

i zwyczajów praktykowanych przez cystersów⁶⁵. W przypadku zamiany ról i obrania przez kapelanów cysterskich za cel swej podróży posiadłości stanowiących własność zakonu Calatrava również kalatrawensi zostali zobligowani do przestrzegania zasad gościnności⁶⁶. Należy jednak wystrzegać się pochopnego wyciągnięcia wniosku o powszechności zjawiska wzajemnego składania sobie wizyt przez przedstawicieli obu zakonów. O jego ograniczonym zakresie świadczy konieczność uzyskania przed opuszczeniem klasztoru indywidualnej zgody na wyjazd od przeora lub jego zastępcy⁶⁷. Jeszcze bardziej złożona była kwestia trwałego odejścia zakonnika z miejsca złożenia profesji. Realizacja tego zamierzenia wymagała zgody całego Zgromadzenia⁶⁸, przed którym należało odpowiednio uzasadnić potrzebę relokacji⁶⁹. Ponadto, z biegiem czasu, coraz bardziej widoczne stawało się niezadowolenie zwolenników ortodoksyjnego przestrzegania wartości monastycznych, wykluczających symbiozę sfery duchowej i militarnej⁷⁰. W efekcie, mimo zapewnień zawartych w *forma vivendi*⁷¹, bracia zakonu rycerskiego z Calatravy byli w zasadzie postrzegani jako grupa pośrednia pomiędzy mnichami a konwersami⁷².

Niezależnie od wskazanych powyżej rozbieżności kalatrawensi przyjęli za pośrednictwem zakonu cystersów regułę benedyktyńską⁷³. Została ona jednak uzupełniona poprzez dodanie zapisów dostosowanych do charakteru nowo powstałej organizacji

⁶⁵ *Ibidem*; S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 48.

⁶⁶ „Capellanos in domo vestra professors, sicut suos praedicti fratres in bono ordinis recipiunt” – *Bullarium OMC...*, s. 6. Warto uzupełnić, że nieprzypadkowo w drugim z przedstawionych wariantów mowa jest wprost o kapłanach. W wyniku wewnętrznego rozłamu i odejścia grupy mnichów do Ciruelos zgromadzenie z Calatravy zostało zmuszone w początkowym okresie do korzystania z usługi świadczonej przez cysterskich kapelanów, zob. A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 119.

⁶⁷ Przeor był mianowanym przez opata przewodniczącym wspólnoty klasztornej, któremu początkowo składali profesję kapelani; J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 16.

⁶⁸ Poprzez „Zgromadzenie” należy w tym kontekście rozumieć spotkanie kapituły pod przewodnictwem mistrza, w której skład wchodził początkowo wszyscy rycerze i kapelani. *Ibidem*, s. 19.

⁶⁹ „Prohibemus autem, ut nulli fratrum vestrorum post factam in eodem loco professionem, absque totius Congregationis assensu, liceat de loco illo discedere; discedentem verò, absque communi litterarum cautione, nullus audeat retinere” – *Bullarium OMC...*, s. 6. Sugerując się przytoczonym zapisem z bulli, wydaje się, że dobrze uzasadniona prośba nie wymagała pisemnego potwierdzenia.

⁷⁰ S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 50.

⁷¹ Zob. przyp. nr 47.

⁷² J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 42; S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 49. Z powodu licznych niejasności wokół statusu braci z Calatravy, nieporozumień i tarć, a także dynamicznie zmieniającej się sytuacji politycznej u schyłku XII w. konieczne było zdefiniowanie na nowo związku kalatrawensów z cystersami.

⁷³ „Institutionem verò, quam dilecti filij nostri Abbas, (&) Fratres Cistercienses in eodem loco fecisse noscuntur, videlicet, ut ordinem eorum firmitè servaretis, [...]” – *Bullarium OMC...*, s. 5; P. Stróżyk, *Symbole władzy opata w przestrzeni klasztoru cysterskiego [w:] Ingenio et humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich dedykowane Ojcu Opatowi dr. Eustachemu Gerardowi Kocikowi OCist*, red. A.M. Wyrwa, Poznań–Katowice–Wąchock 2007, s. 38; C.H. Berman, *The Cistercian Evolution. The Invention of a Religious Order in Twelfth-Century Europe*, Philadelphia 2010, s. 50; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 94. Reguła benedyktyńska wyróżnia się na tle spisanych wcześniej reguł elastycznością i niezwykle harmonijnym połączeniem obowiązków duchowych z pracą fizyczną i zwykłymi, codziennymi czynnościami, zob. *Poznać cystersów...*, s. 16–17.

i umożliwiającą jej członkom wywiązanie się z wojskowych powinności⁷⁴. Najbardziej charakterystyczna z modyfikacji dotyczyła obowiązku walki w obronie wiary chrześcijańskiej. Lakoniczna wzmianka, zawarta w bulli z 1164 r.⁷⁵, mogłaby sugerować, że aktywność militarna kalatrawensów ograniczy się do obszaru Calatravy i jej najbliższej okolicy, gdyby nie fakt, iż w tym samym dokumencie wyszczególniono możliwości pozyskania kolejnych posiadłości i dóbr⁷⁶, zapowiadając w ten sposób spodziewany, rychły rozwój terytorialny zakonu Calatrava. Zarówno tereny znajdujące się już pod zwierzchnictwem braci z Calatravy, jak i potencjalne przyszłe nabytki zostały objęte papieską opieką⁷⁷. W praktyce podporządkowanie tych terenów jurysdykcji Stolicy Apostolskiej zapewniło zakonowi szereg przywilejów⁷⁸.

Wiele emocji wzbudziło zwłaszcza częściowe zwolnienie kalatrawensów przez papieża Aleksandra III z obowiązku płacenia dziesięciny⁷⁹. Precyzyjniej rzecz ujmując, immunitet uwolnił braci z Calatravy od konieczności uiszczenia opłaty „od pól uprawnych, które obrabiali własnym staraniem lub przy pomocy opłacanych rolników, i od pastwisk”⁸⁰. Przywilej ten niósł ze sobą ryzyko nadużyć, prowadzących do pogorszenia relacji zakonu z duchowieństwem i licznych sporów z biskupami⁸¹.

Oprócz wspomnianego wcześniej zobowiązania do walki zbrojnej w obronie chrześcijaństwa w tekście bulli, zatwierdzającej zakon Calatrava, zaakcentowane zostały również inne odstępstwa od reguły benedyktyńskiej. Jedno z nich dotyczyło przyjmowanego przez mnichów pokarmu. Dozwolono bowiem braciom z Calatravy w określone trzy dni tygodnia (wtorek, czwartek i niedziela) oraz w drodze wyjątku także w dni świąteczne na

⁷⁴ A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 94.

⁷⁵ „[...] (&) militaribus armis accincti contra Saracenos, ad ipsius loci defensionem viriliter pugnaretis” – *Bullarium OMC...*, s. 5.

⁷⁶ „[...] quascumque possessiones, quaecumque bona idem locus in praesentiarum; justè, (&) canonicè possidet, aut in futurum concessione Pontificum, largitione Regum, vel Principum, oblatione fidelium, seu alijs iustis modis, praestante Domino, poterit adipisci, firma vobis, vestrisque successoribus, (&) illibata permaneant” – *Bullarium OMC...*, s. 5. Status społeczny darczyńców wpływał na rozmiary i charakter przekazywanych na rzecz zakonu Calatrava darowizn. Clara Estow podzieliła je na trzy kategorie: prowizje, dary i zwolnienia, zob. C. Estow, *The Economic Development of the Order of Calatrava, 1158–1366*, „Speculum” 1982, vol. 57, no. 2, s. 271–274.

⁷⁷ „[...] locum de Calatrava, in quo ad serviendum Deo, divino estis obsequio mancipati, sub Beati Petri, (&) nostra protectione suscipimus, (&) praesentis scripti patrocinio communimus. [...] Decernimus ergo, ut nulli omnino hominum liceat jam dictum locum temerè perturbare, aut ejus possessiones auferre, vel ablatas retinere, minuere, seu quibuslibet vexationibus fatigare, sed illibata omnia, (&) integra conserventur, eorum pro quorum gubernatione, ac sustentatione concessa sunt, usibus omnimodis pro futura, salva Sedis Apostolicae auctoritate” – *Bullarium OMC...*, s. 5–6.

⁷⁸ Określano je zbiorczo mianem „egzempcji”. Dotyczyły przede wszystkim takich kwestii, jak: ekskomunikacja i jurysdykcja biskupia, kościoły i prawo do pochówku, dziesięcina. Mimo że nie ogłoszono powszechnej egzempcji, zakony rycerskie znalazły się pod bezpośrednią opieką papieża – z wyłączeniem spod władzy biskupiej, zob. *Poznać cystersów...*, s. 78–79; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 105–107.

⁷⁹ „Sanè laborum vestrorum, quos proprijs manibus, aut sumptibus colitis, sive de nutrimentis vestrorum animalium, nullus à vobis decimas, aut primitias exigere praesumat” – *Bullarium OMC...*, s. 6.

⁸⁰ A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 108.

⁸¹ *Ibidem*, s. 109.

spożycie po jednej porcji mięsa uzgodnionego gatunku⁸², przezornie uwzględniając w ten sposób potrzeby organizmu, wynikające z prowadzenia wojskowego trybu życia⁸³. Dla porównania, w przypadku zakonu cystersów przywilej spożywania mięsa dostępny był tylko dla „słabych i niedołącznych”⁸⁴.

Wiele uwagi poświęcono także kwestii ubioru⁸⁵. Nie bez przyczyny. Strój, stanowiący wyłączną własność każdego zakonu, symbolicznie zaświadczał o jedności danej grupy mnichów⁸⁶. Habit, jako oznakę przynależności zakonnej, otrzymywali zarówno rycerze, jak i kapelani, którzy złożyli profesję⁸⁷. Odzież przeznaczona dla kalatrawensów była wzorowana na odzieniu cysterskim. Również i w tym wypadku wprowadzono jednak pewne modyfikacje, aby dostosować ją do realiów wojskowego trybu życia. Białe szaty wraz z tunikami zostały skrócone do wysokości ud, by nie sprawiały trudności w trakcie jazdy konnej⁸⁸. Na pozostałą część ubioru zakonników z Calatravy, zgodnie z charakterem organizacji, składały się odpowiednio: płaszcz⁸⁹, peleryna⁹⁰ i szkaplerz⁹¹. W tekście bulli z 1164 r. nie wspomniano ani słowem o noszeniu przez braci z Calatravy zakonnych

⁸² „[...] tribus verò in Hebdomada diebus, id est, Feria tertia, quinta, (&) Dominica, cum praecipuis diebus festis, carnibus vesci licebit: uno tantum ferculo, (&) unius generis, quantum ad carnes pertinet, contenti eritis, (&) ad mensam, ubique silentium tenebitis” – *Bullarium OMC...*, s. 5.

⁸³ J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 31.

⁸⁴ *Ibidem*. Jak wskazuje Léo Moulin, naprzemienne nadużywanie ciężko strawnego pożywienia i zachowywanie ścisłego postu miało negatywne konsekwencje zdrowotne. W związku ze swoistą „obsesją jedzenia” rezygnacja ze spożycia mięsa stanowiła prawdziwe wyzwanie dla siły woli, zob. L. Moulin, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X–XV wiek)*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1986, s. 72–73.

⁸⁵ „[...] quod lineis in femoralibus tantum vobis uti licebit, tunicas ad equitandum idoneas habebitis pelliceas, quoque agninas, sed breves, Mantella agninis forrata, (&) Cappas, (&) Scapulare pro habitu Religionis. Vestiti, (&) cincti dormietis, [...] summoperè autem cavebitis, ne in qualicumque veste, aut superfluitatis argui, aut curiositatis positus notari; sint ergo panni vestri in colore, (&) crassitudine praedictorum Fratrum similes” – *Bullarium OMC...*, s. 5.

⁸⁶ L. Moulin, *Życie codzienne zakonników...*, s. 91–92. Na tle pozostałych zakonników opata nie wyróżniał strój, lecz insygnia – przede wszystkim pastorał, zob. P. Stróżyk, *Symbole władzy opata...*, s. 48.

⁸⁷ J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 33; P.P. Gach, *Habity zakonne w średniowieczu. Zarys problematyki* [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w Dąbrowie Niemodlińskiej w dniach 4–6 XI 1993 przez Instytut Historii WSP w Opolu i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995, s. 504–505.

⁸⁸ „[...] quod lineis in femoralibus tantum vobis uti licebit, tunicas ad equitandum idoneas habebitis pelliceas, quoque agninas, sed breves” – *Bullarium OMC...*, s. 5.

⁸⁹ „Mantella agninis forrata” – *ibidem*. Płaszcz stanowił odmianę peleryny bez rękawów, sięgającej do ziemi, która miała chronić zakonnika przed zmiennymi warunkami atmosferycznymi. Noszona ją zarówno w trakcie pieszych, jak i konnych wędrówek, zob. J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 34.

⁹⁰ „[...] (&) Cappas” – *Bullarium OMC...*, s. 5. Pelerynę (inaczej kapę) zakładano w pomieszczeniach zamkniętych. Okrywała całe ciało, lecz była pozbawiona rękawów. Można ją przyrównać do długiego płaszcza, zob. J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 35. Zdaniem Alaina Demurgera wyraz „cappa” można tłumaczyć nie tylko jako zakładaną, na suknię spodnią lub zbroję, pelerynę, ale także szerzej jako wkładany przez głowę habit-płaszcz zakonne, który dopiero w XIV w. zaczął być zarzucany na ramiona, zob. A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 231, 233.

⁹¹ „[...] (&) Scapulare pro habitu Religionis” – *Bullarium OMC...*, s. 5. Szkaplerz zwykle był ubierany wraz z peleryną; J.F. O’Callaghan, *The Affiliation II...*, s. 35. Kaptur zakonne symbolicznie wyrażał chęć „zrzeczenia się przez mnicha świata, którego już nie powinien więcej słuchać”; P.P. Gach, *Habity zakonne...*, s. 498.

znaków. Biorąc pod uwagę, iż założenie zakonu Calatrava było przynajmniej częściowo inspirowane powstaniem zakonów rycerskich w Ziemi Świętej, których członkowie od początku istnienia zgromadzeń przywdziewali znak krzyża (zachowany później w różnej formie i kolorze)⁹², i uwzględniając przy tym, że najprawdopodobniej również bracia z zakonu Avis od momentu utworzenia organizacji używali znaku krzyża⁹³, można postawić tezę, iż ów symbol towarzyszył także kalatrawensom w początkowym okresie funkcjonowania zakonu.

Zważywszy na ogólny charakter analizowanej bulli, do refleksji skłania kontrast pomiędzy szczegółowym opisem stroju zakonnego a lapidarną wzmianką dotyczącą obowiązku obrony Calatravy przed Saracenami. Kluczowa dla wyjaśnienia tej dysproporcji zdaje się być kwestia finalizacji, między drugą połową XI w. a pierwszą połową XII w., procesu przejścia Kościoła od postawy pacyfistycznej do uzasadniania przemocy⁹⁴. Wobec wielokrotnych prób wykazania słuszności prowadzenia działań zbrojnych przeciwko siłom muzułmańskim, podejmowanych przed 1164 r., przypuszczalnie uznano zamieszczenie dodatkowych wyjaśnień w niniejszym dokumencie za zbędne⁹⁵. Większej precyzji wymagało określenie wymagań w odniesieniu do ubioru kalatrawensów z uwagi na indywidualny charakter wprowadzonych modyfikacji i postrzeganie habitu jako jednego z elementów wyróżniających zakon na tle pozostałych wspólnot, w tym i cystersów⁹⁶.

Podsumowanie

Reasumując, powstanie zakonu Calatrava było możliwe dzięki wystąpieniu na Półwyspie Iberyjskim, pod koniec lat 50. XII w., określonych uwarunkowań politycznych. Niepewna sytuacja wewnętrzna Korony Kastylii, w połączeniu z narastającym zagrożeniem ze strony muzułmańskiej, wymusiły na kastylijskim królu, Sanchu III, potrzebę szukania nowych rozwiązań w celu utrzymania swego władztwa. Dzięki inicjatywie podjętej przez cysterskich mnichów z Fitero, z opatem Rajmundem na czele, oraz osobistemu zaangażowaniu monarchy w 1158 r. założono organizację zakonną o charakterze militarnym⁹⁷, z pierwotną siedzibą w Calatravie⁹⁸. Od samego początku kalatrawensi nie stanowili jednorodnej

⁹² P.P. Gach, *Habity zakonne...*, s. 499.

⁹³ Założony ok. 1176 r. zakon Avis u schyłku XII w. został podporządkowany zakonowi Calatrava, co symbolicznie przypieczętowano rezygnacją z prostego czerwonego krzyża na rzecz krzyża kalatrawensów, który na pewno już wówczas funkcjonował; B.F. Reilly, *The Medieval Spains...*, s. 149; A. Demurger, *Rycerze Chrystusa...*, s. 234. Tym samym najpóźniej 12 lat od momentu zatwierdzenia zakonu kalatrawensi przywdziewali znak krzyża.

⁹⁴ C. de Ayala Martínez, *Iglesia y violencia en torno a la idea de cruzada (siglo XII)*, „Hispania Sacra” 1997, vol. 49, s. 351–352.

⁹⁵ Bardzo powierzchowne przedstawienie w tekście zagadnienia walki zbrojnej można tłumaczyć również niewystarczającą znajomością rzemiosła wojennego przez stronę papieską lub chęcią wyraźniejszego zaakcentowania obowiązków duchowych niż militarnych.

⁹⁶ P.P. Gach, *Habity zakonne...*, s. 505.

⁹⁷ Niewykluczone, że początkowym zamysłem monarchy wcale nie było tworzenie nowego zakonu rycerskiego, lecz organizacji zbrojnej na jego kształt, w pełni podległej Koronie.

⁹⁸ Od niej nowo powstały zakon przybrał nazwę.

grupy, przez co prędko doszło do sporów w łonie zgromadzenia⁹⁹. Tarcia występowały również na innych płaszczyznach. Położenia zakonników z Calatravy, w pierwszych latach funkcjonowania zakonnej wspólnoty, nie ułatwiała skomplikowana sytuacja papieżstwa, pozostającego w sporze z cesarstwem, a także niespodziewana śmierć Sancha III Upragnionego, skutkująca przejściowym pograżeniem się kastylijskiego państwa w chaosie. Palący problem stanowiła ponadto kwestia niejasnych powiązań kalatrawensów z cystersami. Istotnym krokiem w kierunku unormowania wzajemnych stosunków i wyjaśnienia zadań, jakie powinien realizować zakon Calatrava, było wydanie przez papieża Aleksandra III w 1164 r. bulli zatwierdzającej nowo powstałe zgromadzenie. Mimo iż odegrała ona ważną rolę w procesie kształtowania organizacyjnych fundamentów i konsolidacji zakonu z Calatravy, przez wzgląd na swój ogólny charakter nie mogła wpłynąć na całkowite zniwelowanie napięć na linii kalatrawensi – cystersi. Z tego względu konieczne było dalsze prowadzenie dialogu przez obie strony, przy jednoczesnym współdziałaniu papieżstwa. W efekcie działań podjętych w 1187 i 1199 r. doszło do potwierdzenia reguły nadanej zakonowi Calatrava oraz zacieśnienia jego więzi z Cîteaux¹⁰⁰. Ostatecznie ustalono przy tym, że kalatrawensi będą podlegać opactwu w Morimond, a nie L'Escaladieu¹⁰¹.

Summary

The Origins of the Order of Calatrava and its Relationship with the Cistercians in the Light of Pope Alexander III's Bull of 1164

The history of military orders has long been of enduring interest to researchers and readers. The purpose of this article is to analyse and present as comprehensively as possible the origins of one of Spain's most important religious congregations of a military nature – the Order of Calatrava. The term “origins” should be understood as establishing the causes and conditions which led to the founding of this order and the formation of its principles in the first years of its existence. The starting point for this was the text of the Bull of 1164, in which the Order of Calatrava was approved. It also made it possible to clarify the formal relationships between the Calatravists and Cistercians, as well as the tasks that the Pope set for the newly-established Order. The starting point of the paper is the year in which the Order of Calatrava was founded (1158), and the ending point is the year in which the bull confirming its creation was issued (1164).

Keywords: Calatrava, military order, 12th century, Iberian Peninsula, Cistercians, Pope Alexander III, bull

Słowa kluczowe: Calatrava, zakon rycerski, XII wiek, Półwysep Iberyjski, cystersi, papież Aleksander III, bulla

⁹⁹ Poza wspomnianym konfliktem między świecką a duchowną częścią zgromadzenia również w późniejszych latach dochodziło do wewnętrznych sporów i rozłamów. Pierwszy z nich miał miejsce w 1170 r., gdy część braci, oburzona nieetycznym rozkazem wymordowania 200 jeńców muzułmańskich zdecydowała się na wybór nowego mistrza, zob. E. Rodríguez-Picavea Matilla, *Los cismas en los órdenes militares ibéricos durante la Edad Media*, „En la España Medieval” 2011, vol. 34, s. 280–281.

¹⁰⁰ J.F. O'Callaghan, *The Affiliation...*, s. 189–190.

¹⁰¹ S.Z. Conedera, *Ecclesiastical Knights...*, s. 49.